

діяльність в музичній індустрії Дж.Мартін отримав найвищу нагороду Британії – орден Британської імперії.

Формування творчого світогляду майбутніх фахівців, що оволодівають професією музичного продюсера, неможливе без системного аналізу досягнень кращих світових фахівців, що працюють у цій галузі, без глибокого дослідження їхньої творчості. Ці компоненти мають складати ядро інноваційних процесів у професійній освіті фаху музичного продюсера.

Саме у такій площині автор вбачає основи оволодіння фахом музичного продюсера і необхідність розробки педагогічних методик викладання відповідних дисциплін у вищих навчальних закладах України.

Витоки сучасного музичного продюсування лежать у театральній антрепризі і мистецтві кіно, і це є індикатором «творчого» походження даного фаху. Багатозначність і багатошаровість терміну «продюсер» підтверджують широке поле діяльності цього фахівця: він є затребуваним різними видами мистецтв. Також очевидним є факт, що ринкові умови, інтегровані у музичний бізнес і розвиток аудіотехніки значно розширили творчі рамки роботи музичного продюсера, зробивши цей фах самодостатнім.

Література:

1. *Ленглі С.* Театральний менеджмент і продюсерство. Американський досвід / С. Ленглі [пер. з англ., за ред. І.Д. Безгіна]. – К.: ВВП Компас, 2000. – 639 с.
2. *Сэй Ж.-Б.* Трактат по политической экономии / Жан-Батист Сэй. Экономические софизмы; Экономические гармонии / Фредерик Бастиа; [сост., вступ. ст. и коммент. М. К. Бункиной и А. М. Семенова]. – М.: Дело : Акад. нар. хоз-ва при Правительстве Рос. Федерации, 2000.
3. *Мюллер В.К.* Англо-русский словарь. 70 000 слов и выражений. Изд. 14-е, стерео-тип. / Владимир Карлович Мюллер. – М.: Сов.Энциклопедия, 1969. – 912 с.
4. Сучасний тлумачний словник української мови: 100 000 слів [за заг.ред. д-ра філол.наук. проф. В.В.Дубчинського]. – Х.: ВД Школа, 2009. – 1008 с.
5. *Юцевич Ю.Є.* Музыка. Словник-довідник / Юрій Євгенович Юцевич. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2003. – 352 с.
6. Кино: Энциклопедический словарь / Гл. Ред. С.И.Юткевич; Редкол.: Ю.С.Афанасьев, В.Е.Баскаков, И.В.Вайсфельд и др. / Сергей Иосифович Юткевич. – М.: Сов. Энциклопедия, 1987. – 640 с.
7. *Поплавський М.М.* Менеджер культури: Підручник. / Михайло Михайлович Поплавський. – К.: МП Леся, 1996. – 416 с.
8. Закон України про кінематографію – Відомості Верховної Ради // 1998, № 22, с. 114.
9. *Черномыс О.* Человек-оркестр / Ольга Черномыс. – Обучение в России, 2002, №8.
10. *Albini, Steve* (1993), "The Problem with Music", *The Baffler* (Chicago: Thomas Frank).
11. *Martin, George; Hornsby, Jeremy* (1994). *All You Need Is Ears*. – New York: St. Martin's Press.

УДК 37.016.39:78

Завалко К.В.

ІННОВАЦІЙНІ АСПЕКТИ ПРОФЕСІЙНО-ПЕДАГОГІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ВЧИТЕЛЯ МУЗИКИ

В статті аналізується понятійно-категоріальна база інноваційної направленості діяльності учителя музики, визначаються її особливості, дається характеристика учителя музики як суб'єкта інновацій.

Ключевые слова: інновація, інноваційна педагогічна діяльність, учитель музики.

Національна система освіти характеризується масштабністю і радикальністю змін, відіграючи велику роль у процесах модернізації, що відбуваються в Україні. У зв'язку з цим відбувається вдосконалення різних напрямів освітньої практики, що зумовлює перехід системи освіти на якісно новий рівень функціонування. Сучасна школа і суспільство все більш вимагають учителя, готового працювати в інноваційному режимі, методологічно й технологічно підготовленого до впровадження інновацій. Тому останнім часом у педагогічних дослідженнях все більше уваги приділяється вивченню ролі вчителя як суб'єкта інноваційної діяльності, його методологічної й технологічної готовності працювати в інноваційному середовищі.

В останні роки зросла кількість досліджень, в тому числі дисертаційних, присвячених підготовці вчителів до інноваційної діяльності, розвитку їх інноваційного, творчого потенціалу, готовності до проектування інноваційних педагогічних систем і технологій, управління інноваційними процесами (І. Богданова, І. Гавриш, Л. Даниленко, І. Дичківська, Т. Дем'янчук, О. Дубасенюк, М. Кларін, Д. Мазоха, І. Підласий, В. Сластьонін, Г. Селевко, Л. Подимова, О. Попова, О. Шапран).

Разом з тим, аналіз літературних джерел засвідчив, що у психолого-педагогічних дослідженнях питання особливостей інноваційної діяльності вчителя музики, виявлення чинників, що впливають на її результативність, висвітлені недостатньо. Неоднозначність, складність проблем, багатогранність феномену інноваційної діяльності вчителя музики потребує нових підходів до їх вирішення, виявлення тих характеристик, врахування яких дозволить підвищити ефективність реалізації музично-педагогічних інновацій у загальноосвітніх навчальних закладах.

Метою статті є узагальнення понятійно-категоріальної бази інноваційної діяльності вчителя музики та виявлення нових особливостей, а також трактувань.

Зазначимо, що інноваційна педагогічна діяльність найкраще піддається теоретичному аналізу в тому випадку, коли вона досліджується у дефініціях і категоріях, що, з одного боку, є загальнозначущими для розуміння кожного виду діяльності людини, з іншого – для розуміння специфіки педагогічної діяльності, пов'язаної з інноваціями. До таких дефініцій та категорій, передусім, слід віднести такі як "діяльність", "педагогічна діяльність", "інновація" ("нововведення"), "інноваційна діяльність".

Діяльність є ключовим поняттям, на якому ґрунтуються дослідження у психолого-педагогічній науці. Витоки вивчення даного поняття містяться у роботах класиків вітчизняної психології Л. Виготського, О. Леонтєва, С. Рубінштейна.

Поняття "діяльність" у повсякденному слововживанні розуміється як практична активність людини. Це значення закріплено в різних словниках:

- діяльність "заняття, праця" [13, с. 133];
- "форма існування людського суспільства, прояв активності суб'єкта, що виражається в доцільній зміні навколишнього світу, а також в перетворенні людиною самої себе" [9, с. 91];
- "форма активного ставлення людини до навколишнього світу, мотивована сукупність закономірно пов'язаних між собою поведінкових актів і послідовно здійснюваних дій, спрямованих на виконання певних завдань, на досягнення тих чи інших соціально значущих цілей" [3, с. 69];
- "специфічна форма суспільно-історичного буття людей, цілеспрямоване перетворення ними природної і соціальної дійсності" [19, с. 255].

Наведені визначення свідчать, що в діяльності людина розкриває своє особливе місце в світі та стверджує себе в ньому як істота суспільна. С. Рубінштейн зазначав, що людина реалізує свої цілі в діяльності, "об'єктивує свої задуми та ідеї в перетворюваній нею дійсності" [17, с. 8]. О. Леонтьєв розглядав діяльність як спеціальну активність, спрямовану на досягнення усвідомленої мети [10, с. 77]. Отже, діяльність завжди пов'язана з рухом до мети; вона характеризується не тільки активністю, а й доцільністю або цілеспрямованістю.

Таким чином, згідно з сучасними науковими уявленнями діяльність – це регульована свідомістю психічна і рухова активність людини, викликана соціально значущими мотивами і спрямована на досягнення суспільно значущих цілей [6, с. 20]. Цьому визначенню цілком відповідає і педагогічна діяльність учителя музики. У педагогічній діяльності виокремлюють мотиваційний компонент, перцептивний компонент, пов'язаний з відчуттями і сприйняттями (наприклад, спостереження за учнями); мнемічний, пов'язаний із запам'ятовуванням і відтворенням інформації; розумовий, пов'язаний з вирішенням завдань, що виникають по ходу діяльності; імажинітивний, пов'язаний з уявою, з придумуванням нових вправ, способів подачі матеріалу, пробудження інтересу до нього.

Діяльність вчителя складається з дій, зокрема, особливості прояву педагогічних дій можна бачити в кожному окремому випадку, спостерігаючи за роботою вчителя на уроках або під час виховних заходів за такою схемою:

- що робить учитель;
- навіщо;
- як;
- чи відповідно до умов;
- що роблять учні у даний момент;
- що вони повинні робити в даний момент?

Критерій правильності дій учителя – поведінка та конкретні види дій учнів [1, с. 132].

Діяльність вчителя музики здійснюється у декілька етапів: підготовка, виконання плану та оцінка досягнутого. Так, підготовчий етап полягає в постановці мети і завдань, у створенні орієнтовної основи діяльності, тобто у з'ясуванні умов, в яких буде здійснюватися музично-педагогічна діяльність (ситуація, засоби досягнення мети), в розробці плану досягнення мети та виборі способів її досягнення. Сюди ж входять створення умов для успішного здійснення діяльності, психологічне налаштування вчителя на урок музики. Великий обсяг роботи, що виконується на цьому етапі, є однією з особливостей діяльності педагога.

Приблизний план підготовки вчителя музики до уроку пропонує Б. Рачіна, а саме:

- визначення теми, мети, типу уроку;
- моделювання художньо-педагогічної ідеї;
- відбір музичного матеріалу, встановлення інтонаційних, жанрових та стилістичних співвідношень між частинами музичного матеріалу, виявлення драматургічних потенцій, що містяться в ньому, визначення відповідності музичного матеріалу віковим особливостям учнів;
- освоєння вчителем музичного матеріалу, в тому числі і виконавське;
- музично-теоретичне і музично-історичне дослідження матеріалу, виділення найбільш важливих для даного уроку аспектів, фактів, деталей;
- осмислення ідеї, образного змісту музичних творів, що повинні звучати на уроці; актуалізація їх змісту в проблематиці, яка розкриває питання буття сучасного світу на рівні особистісно-значущих інтересів учнів;

- підбір творів інших видів мистецтва, що сприяють збагаченню і конкретизації сприйняття музичного образу (вірші, цитати з художніх творів, висловлювання видатних людей; репродукції творів образотворчого мистецтва; відеоматеріали);
- проектування теми і матеріалу уроку на конкретний колектив учнів, аналіз майбутнього уроку з позиції учнів, їх вікових особливостей, соціокультурного середовища, кола інтересів;
- пошук оптимальних педагогічних технологій і методів роботи, що забезпечують ефективність педагогічної діяльності вчителя, результативність навчальної діяльності учнів, їх самостійність і активність на уроці;
- визначення організаційної структури уроку, розподіл часу на всі етапи уроку; планування чергування різних видів музичної діяльності;
- написання плану-сценарію уроку, який є підсумком всієї виконаної раніше роботи та втілює художньо-педагогічну ідею у відповідній драматургії уроку [15, с.18].

Виконавчий етап педагогічної діяльності пов'язаний з реалізацією наміченого, контролем за діями учнів, за власною поведінкою вчителя, з подоланням труднощів, що виникають по ходу заняття, з коригуванням плану заняття відповідно до змін ситуації. Цей етап характеризується психічною напруженістю педагога, потребує постійного розподілу і переключення уваги.

Оцінно-коригуючий етап пов'язаний з оцінкою досягнутого, з виявленням причин невдач на занятті і з внесенням корекції в план діяльності при його повторному виконанні. Цей етап діяльності вимагає від вчителя ретельного аналізу проведеного уроку, узагальнення окремих розрізнених фактів, пошуку відповіді на питання, що виникли під час уроку, у науково-методичній літературі та досвіді колег.

Отже, підготовчий, виконавчий і оцінно-корегуючий етапи забезпечують функціонування усього циклу музично-педагогічного процесу. В той же час, діяльність вчителя музики в цілому та на її окремих етапах потребує модернізації, використання інноваційних підходів, технологій, методик, що сприятиме підвищенню ефективності музичного навчання та виховання учнів, тобто педагогічна діяльність вчителя музики має набути ознак інноваційності.

Поняття "інновація" є вихідним у педагогічній інноватиці, без його розуміння неможливе коректне використання всіх інших інноваційних педагогічних понять. Зазначимо, що єдиного підходу до тлумачення поняття "інновація" серед науковців, педагогів-практиків, представників управлінської сфери донині немає. Фахівцями висловлюються різні точки зору, іноді протилежні, що призводить до неоднозначного розуміння одних і тих самих педагогічних явищ, розбіжності у трактуванні закономірностей перебігу інноваційних процесів, шляхів їх практичної реалізації; до невизначеності специфічних особливостей інноваційної діяльності вчителя тощо.

На думку І. Дичківської, є всі підстави розглядати інновацію і як процес, і як продукт (результат). Дослідниця стверджує, що «інновація – це нововведення, зміна, оновлення; новий підхід, створення якісно нового, використання відомого в інших цілях» [5, с. 21]. Підтвердження цієї думки знаходимо у праці І. Підласого, що визначає інновації як ідеї, процеси, засоби, результати, взяті в єдності якісного вдосконалення педагогічної системи [14, с. 3]. Більшість авторів, даючи визначення педагогічних (освітніх) інновацій, як ключову їх ознаку називають саме істотну зміну результатів навчально-виховного процесу, якісне вдосконалення всієї педагогічної системи.

Під педагогічними інноваціями розуміють результат інноваційної діяльності в галузі педагогіки (нові цілі, зміст, методи, технології, форми, засоби навчання і виховання, нові способи організації спільної діяльності навчає і навчається) [18]. Класифікація педагогічних інновацій представлена в табл. 1.

Основу і зміст інноваційних освітніх процесів становить інноваційна діяльність, сутність якої полягає в оновленні педагогічного процесу, внесенні новоутворень у традиційну систему, що передбачає найвищий ступінь педагогічної творчості. Суб'єктом, носієм інноваційного процесу є, насамперед, педагог-новатор.

Так, В. Сластьонін і А. Подимова інноваційну педагогічну діяльність пов'язують з відмовою від відомих штампів, стереотипів у навчанні, вихованні й розвитку особистості учня, з виходом за рамки діючих нормативів, з особистісно-творчою індивідуальною спрямованістю вчителя на створення нових педагогічних технологій, що реалізують цю діяльність [18, с. 79].

Таблиця 1

Класифікація педагогічних інновацій

Ознака класифікації	Види інновацій
Види діяльності	Педагогічні (забезпечують педагогічний процес); управлінські (забезпечують інноваційне управління освітніми закладами)
Термін дії	Короткочасні; довготривалі
Сфера здійснення	У змісті освіти; у технології навчання та виховання; в організації педагогічного процесу; в управлінні освітою
Характер змін	Радикальні (основані на принципово нових ідеях та підходах); комбіновані (основані на новому поєднанні відомих елементів); модифіковані (основані на удосконаленні та доповненні вже існуючих зразків форм)
Масштаб змін	Локальні (незалежні один від одного зміни окремих ділянок або компонентів); модульні (взаємопов'язані групи декількох локальних інновацій); системні (повна реконструкція системи як цілого); комбінаторні
Масштаб використання	Одноразові (здійснюються один раз); дифузні (повторюються)
Джерела виникнення	Зовнішні (за межами освітньої системи); внутрішні (всередині освітньої системи)
Методи здійснення	Авторитарні; ліберальні; адміністративні; ініціативні

І. Дичківська розглядає інноваційну діяльність як складний і багатоплановий феномен, що своїм змістом охоплює процес взаємодії індивідів, спрямований на розвиток, перетворення об'єкта, на переведення його в якісно новий стан; системну діяльність щодо створення, освоєння та застосування нових засобів; особливий вид творчої діяльності, що об'єднує різноманітні операції і дії, спрямовані на одержання нових знань, технологій, систем [5, с. 248].

Особистісні професійно важливі характеристики учителя як суб'єкта інноваційної діяльності репрезентують структуру й зміст його готовності до інноваційної діяльності як

особливого особистісного стану, який визначається наявністю у педагога мотиваційно-ціннісного ставлення до професійної діяльності, володіння ефективними способами і засобами досягнення педагогічних цілей, здатності до творчості й рефлексії. Така готовність є основою активної суспільної і професійно-педагогічної позиції суб'єкта, яка спонукає до інноваційної діяльності та сприяє її продуктивності [8, с. 277].

Згідно з дослідженням Л. Ващенко, основними аспектами інноваційної діяльності вчителя є: "продуктивне сприйняття реальних потреб освіти, усвідомлення власних потенційних здібностей до інноваційного пошуку, сконцентрованість на завданні в реалізації нового, незалежного мислення та незаангажованість до вимог середовища, постійне "свіже" сприйняття буденності, почуття причетності до процесів змін в освіті, самоактуалізована творчість" [2, с. 61-62]. Науковець вважає, що вагомим чинником інноваційної діяльності виступає здатність суб'єктів формувати новий погляд на світ, на педагогіку як науку, на власну особистість. Така якість допомагає звільнитись від авторитарних поглядів щодо єдиної точки зору, стати відкритим до різноманітних форм педагогічного досвіду. Це активізує чутливість педагогів до суспільних потреб і вказує на прагнення кожного суб'єкта інноваційного процесу змінити дійсність, визначити ключові проблеми та можливості їхнього вирішення.

Проведений аналіз дає підстави визначити поняття "інноваційна педагогічна діяльність вчителя музики" як системну діяльність, спрямовану на реалізацію нововведень у музично-педагогічному процесі на основі використання та запровадження нових наукових ідей, знань, підходів або трансформації відомих результатів наукових досліджень і практичних розробок у новий або вдосконалений продукт. Вона має комплексний, багатоплановий характер та втілює у собі єдність наукових, технологічних, організаційних заходів на всіх етапах педагогічної діяльності.

Головним суб'єктом інноваційної діяльності виступає учитель. Орієнтуючись в інноваціях в галузі мистецької освіти, володіючи різними технологіями викладання свого предмету та застосовуючи їх у своїй роботі, вчитель, таким чином, самореалізується у професійній діяльності, набуває здатності до самостійного інноваційного пошуку. Адже результативність педагогічних нововведень залежить не тільки від їх внутрішнього потенціалу, а й значною мірою визначається особистісними якостями вчителя музики, його педагогічною майстерністю.

Особистісні якості вчителів, котрі здійснюють інноваційну діяльність, відіграють вирішальну роль у реалізації нововведень. За Н. Клокар, інноваційно зорієнтований учитель – це особистість, здатна брати на себе відповідальність, вчасно враховувати ситуацію соціально-гуманістичних змін, тому він є найбільш перспективним соціальним типом. "Як учитель-дослідник, він спрямований на науково обґрунтовану організацію навчально-виховного процесу з прогностичним спрямуванням, має адекватні ціннісні орієнтації, гнучке професійне мислення, розвинуту професійну самосвідомість, готовність до сприйняття нової інформації, високий рівень самоактуалізації, володіє мистецтвом рефлексії" [8, с. 24].

Інноваційна освітня діяльність вчителя музики безпосередньо пов'язана з розробкою та впровадженням інноваційних педагогічних технологій. До найбільш важливих завдань використання інноваційних технологій в процесі музичного навчання та виховання можна віднести:

- підвищення мотивації, інтересу до музичного мистецтва;
- посилення пізнавальної активності учнів;

- створення комфортної обстановки, атмосфери взаєморозуміння в процесі музичного навчання і виховання;

- розкриття творчого потенціалу, розвиток музичного сприйняття, ініціативи.

Інноваційною діяльністю займаються багато творчих педагогів, серед яких умовно можна виокремити три групи:

- педагоги-винахідники, які приходять до нового в результаті власних пошуків;

- педагоги-модернізатори, що вдосконалюють і по-новому використовують елементи створених систем задля позитивного результату;

- педагоги-майстри, які швидко сприймають і досконало використовують як традиційні, так і нові підходи та методи.

Діяльність педагогів, що належать до цих категорій, утворює інноваційний педагогічний потік, який збагачує практику новими ідеями, новим змістом і новими технологіями.

Необхідно зазначити, що інноваційні процеси у сфері загальної і професійної музичної освіти отримали підтримку в останній час. Найбільш вагомим фактом, що свідчить про творчі зусилля спеціалістів у цій сфері, є розробка нової концепції музичної освіти школярів [7], і на цій основі поява різних інноваційних музично-освітніх проектів і моделей у вигляді навчальних програм, концепцій, підручників, технологій тощо [11; 12; 16], що вимагають кардинальної перебудови професійного мислення майбутнього вчителя музики, формування у нього готовності до освоєння та творчої інтерпретації різних інноваційних ідей і підходів. Адже, аналіз особливостей музично-педагогічного процесу у загальноосвітніх закладах свідчить, що на місцях не вистачає вчителів музики, здатних швидко сприймати та втілювати педагогічні інновації, з високим рівнем мотивації до інноваційної діяльності.

Ми погоджуємося з В. Сластьоніним та Л. Подимовою, які вказують на невідповідність системи підготовки вчителя у ВНЗ вимогам, що висуваються до інноваційної діяльності. Дослідники вважають, що у педагогічних навчальних закладах "тиражуються" певні якості особистості, котрі супроводжуються її стандартизацією та втратою індивідуальності. На жаль, курс з інноваційної педагогіки є рідкістю. "Однією з проблем педагогіки вищої школи є те, що процес професійного становлення майбутнього вчителя не моделює структуру інноваційної діяльності, визначає стихійний та епізодичний характер підготовки педагога до неї. <...> Необхідно подолати фрагментарність даних про інноваційні розробки в сфері навчального процесу в педагогічному ВНЗ, напрацювати цілісні теоретичні уявлення про тенденції підготовки вчителя до інноваційної діяльності" [18, с. 7].

Таким чином, аналіз природи інноваційної педагогічної діяльності дає підстави визначити основні передумови, яких необхідно дотримуватися в процесі підготовки майбутніх учителів до інноваційної діяльності, зокрема, усвідомлення особистісної значущості своєї діяльності, емоційно-особистісне залучення до неї та створення умов для самовираження й самоствердження; ставлення до педагогічної діяльності як до творчої.

Стосовно підготовки майбутнього вчителя музики підкреслимо, що необхідно забезпечити комплексність та системність підготовки до інноваційної діяльності, зокрема сприяти формуванню необхідних особистісних якостей і мотивації, оволодінню інноваційною компетентністю. Оскільки, вчитель музики інноваційного типу – це педагог, який готовий до глибоко вмотивованої професійної діяльності, він повинен не тільки легко включатися в інноваційні процеси, але й бути їх ініціатором.

Отже, інноваційна діяльність вчителя музики є основою інноваційних процесів у загальноосвітніх закладах, сутність яких полягає в оновленні педагогічного процесу,

внесенні новоутворень у традиційну систему й передбачає найвищий рівень педагогічної творчості. Інноваційна діяльність учителя музики є найвищим рівнем творчості, а творчість, у свою чергу, – це завжди створення нового: розбудова способів діяльності й самовдосконалення, уміння обґрунтовано здійснювати інновації в інтересах соціуму.

Література:

1. Актуальные проблемы возрастной и педагогической психологии / Ф.И. Ивашенко и др.; под общ. ред. Ф.И. Ивашенко, Я.Л. Коломинского. – Минск: Вышэйш. шк., 1980. – 175 с.
2. **Ващенко Л.М.** Система управління інноваційними процесами в загальній середній освіті регіону / Л.М. Ващенко: Дис. на здоб. наук. ступ. доктора пед. наук: 13.00.04. – К., 2006. – 536 с.
3. **Вишнякова С.М.** Профессиональное образование: Словарь. Ключевые понятия, термины, актуальная лексика. М., 1999.
4. **Даниленко Л.І.** Управління інноваційною діяльністю в загальноосвітніх навчальних закладах / Л.І.Даниленко // Монографія. – К.: Міленіум, 2004. – 358 с.
5. **Дичківська І.М.** Інноваційні педагогічні технології: навч. посібник / І.М.Дичківська. – К.: Академвидав, 2004. – 352с.
6. **Ильин Е.П.** Психология для педагога. – СПб.: Питер, 2012. – 640 с.
7. **Кабалевский Д.Б.** Основные принципы и методы экспериментальной программы по музыке для общеобразовательной школы / Д.Б. Кабалевский. – М.: Советский композитор, 1978.– 488 с.
8. **Клокар Н.І.** Психолого-педагогічна підготовка вчителя до інноваційної діяльності / Н.І.Клокар. – К.: Інститут педагогіки і психології професійної освіти АПН України, 1997. – 227 с.
9. Краткий философский словарь / Под ред. А.П. Алексеева. М., 2001.
10. **Леонтьев А.Н.** Деятельность. Сознание. Личность. / А.Н. Леонтьев. – М.: Академия. 2004. – 352 с.
11. **Лобова О.В.** Музыка: програма для початкових класів загальноосвітніх навчальних закладів / О.В. Лобова // Початкова школа. – 2004. – №9. – С. 41-47.
12. Музыка 1-4 класи. Програми та поурочні методичні розробки для середніх загальноосвітніх шкіл / упорядн. О.Я. Ростовський та ін. – К.: Перун, 1996. – 126 с.
13. **Ожегов С.И.** Словарь русского языка: Ок. 57000 слов. / Под ред. Н.Ю. Шведовой. 19-е изд., испр. М., 1987.
14. **Підласий І.** Педагогічні інновації / І.Підласий, А.Підласий // Рідна школа. – 1998. – №12. – С.3-17.
15. **Рачина Б.С.** Технологии и методика обучения музыке в общеобразовательной школе. Учеб. пособие. / Б.С. Рачина – СПб.: Композитор, 2007. – 544 с.
16. **Ростовський О.Я.** Концепція музичного виховання школярів на основі української національної культури / О.Я. Ростовський // Художня освіта і проблеми виховання молоді: збірник наук. ст. – К., 1997. – С. 34-39.
17. **Рубинштейн С.Л.** Основы общей психологии: в 2-х т. / С.Л. Рубинштейн. – М.: Педагогика, 1989. – Т. I. – 488 с.
18. **Сластенин В.А.** Педагогика: Инновационная деятельность / В.А. Сластенин, Л.С. Подымова. – М.: ИЧП «Издательство Магистр», 1997. – 224 с.
19. Энциклопедия профессионального образования: В 3-х т. / Под ред. С.Я. Батышева. М., 1998.